

Tomislav Ladan

ORIJENTALIZMI U OPĆOJ ENCIKLOPEDIJI

SAŽETAK. Autor iznosi širi opis raznorodnih utjecaja kojima je kroz duga razdoblja bio izložen geopolitički prostor današnje Jugoslavije, složevine različitih naroda i kultura. Posebno se ističe zahvat i dubina orijentalnoga utjecaja, kojem su Južni Slaveni i njihovi jezici bili sustavno izlagani više od pola tisućljeća. Iako se u tekstu poklanja potrebna pozornost sačuvanim spomenicima i potvrđama materijalne naravi, središnje mjesto zauzima opis i vrednovanje jezičnog utjecaja, koji je prilično temeljito obrađen i u Općoj enciklopediji, kao onome izdanju Zavoda koje je najviše univerzalističko, ali sadržava i znatan postotak natuknica koje se bave pretežno endemičkim pojmovima, među kojima su nedvojbeno i raznovrsni orijentalizmi u hrvatskom i širem životnom i kulturnom okolišu.

Baštinjene značajke modernog leksikografskog izričaja

Kad se govori o doticajima i vezama Europe i Orijenta, potrebno je nešto potanje odrediti što sve obuhvaća pojam Orijenta. Ako on obuhvaća drevnu mezopotamijsku i egipatsku kulturu isto tako kao i uljudbu islama, onda nema nikakve dvojbe oko toga kako su izuzetno važna sastajališta Europe s tim kulturama i Španjolska i južna Italija, ali isto tako i Grčka. Međutim, ako bi se tražilo jedno mjesto u cijeloj Europi na kojem se kao u dodirnici od najstarijih vremena sastaju različite značajke zapadnjačkog i istočnjačkog svijeta, onda je to nedvojbeno tvarni i duhovni prostor šarenog narodnog i kulturnog zajedništva koje je danas obuhvaćeno državnim tvorbom jugoslavenske federacije.

Već sam pogled na zemljovid potvrdit će lako gornju tvrdnju. Smješten između Jadranskog mora, Alpa, Panonije i Rodopa, taj se životni prostor doista najbolje određuje kao sredozemno, podunavsko, balkansko područje. A kao takvo ono je još od prapovijesti bilo sjecište kulturnih krivulja, među kojima su i jantarski zapadni put i dalekoistočni put, kao i antička granica između rimskog i nerimskog svijeta, pa zatim istočne i zapadne crkve, a osobito kao sraz i sastajalište Europe i islama.

Zbog svega toga slika zapadnoeuropskih odnošaja sa svijetom i kulturom Istoka nikako ne bi bila potpuna bez uključivanja sinkronijske i dijakronijske snimke zbivanja i tragova s jugoslavenskog prostora. Posve bi dostajalo prošetati se kroz gradove i muzeje s jednoga kraja te zemlje na drugi, od bilo koje džamije na Kosovu pa do planinske crkvice u Sloveniji, pa da se uvidi kako je šareno i bogato sve to miješanje istočnoga i zapadnoga svijeta.

Svi do sada pronađeni i sačuvani tragovi materijalne kulture (građevine, keramika, grobni nalazi i sl.) govore o vrlo živom gibanju u nekoliko smjerova: iz Panonske nizine prema gorju Dinarskog vijenca, od otoka i mora prema unutrašnjosti i Panoniji, te od Alpa prema moru i plodnim ravnica, ali još najviše na osovini istok—zapad i zapad—istok. Naravno takvi su doticaji bili najčešće vjone ili ratničke naravi, ali isto tako i

trgovačke. Međutim, bile izvorne veze vojno-ratne ili trgovačke, one su u konačnici dovodile do spajanja, preklapanja i stapanja, što je nužno stvaralo i promicalo nove međuljudske odnošaje, pa i kulturne vrednote.

Promotri li se široko razdoblje seobe naroda, dakle: oko VIII. stoljeća, primijetit ćemo kako upravo tada južnoslavenski narodi (Hrvati, Slovenci, Srbi) osnivaju svoje prve države, s tim što su jedni od početka pod pretežno zapadnim utjecajem (na primjer karolinške renesanse), dok su drugi pretežno pod bizantskim ozračjem. Međutim već pri tim počecima upadaju u oči miješanje utjecaja, pa tako prvotne hrvatske dinastije imaju vrlo intenzivne veze i s Bizantom, iako su vjerski, kulturno i jezično (latinsko bogoslužje) u okvircima Zapada.

Od XV. do XX. stoljeća na prostoru današnje Jugoslavije može se govoriti o početnome srazu i kasnijem miješanju Zapada i Istoka i u posebnijem značenju. Posrijedi je petostoljetno zajedništvo dvaju kulturnih obrazaca, koje je počelo kao vjerna i zaposjednuće, ali je završilo i novim kulturnim tvorbama, koje su prodrle i u najskrovitije pore pojedinčeva i društvenog života.

Korijeni i uzroci svemu tome sukobljivanju, stapanju ili preklapanju (pri srazu kulture Europe i Orijenta) ni dan danas nisu u cijelosti jasni. Naime, jasni su samo povijesni podaci: tko je koga napao, kada, zašto i s koliko vojske, te tko je gdje pobijedio. Ali kada treba *tumačiti* te događaje, u odgojnome ili političkome smislu, onda se odmah stanu uvelike razlikovati i oni prvotni podaci samoga povijesnoga kalendara i ratne statistike. A da i ne govorimo o tome kako se tumačitelji događaja nikako ne mogu složiti oko toga zašto je u nekim krajevima toliko domaćeg svijeta prihvatilo islam (kao u Bosni), dok u drugim krajevima nije (kao u Srbiji), ili pak zašto u jednim krajevima koji su bili pod osmanlijskom okupacijom ima toliko sačuvanih islamskih kulturnih spomenika, dok u drugim — koji su također bili okupirani — malo je toga preostalo... Ali različita tumačenja ne trebaju nam biti toliko važna, tim prije što se ni mnogo bliži događaji ne mogu ujednačeno tumačiti i protumačiti, kao što je na primjer slučaj s ne tako davnim drugim svjetskim ratom. Jer, na kraju krajeva, za svjetsku i europsku povijest bitna su činjenica kulturni realiteti, a ovdje su upravo oni posrijedi.

Sukobivši se prije pet-šest stoljeća s kršćanskom vojskom, napadačka osmanlijska sila vjerojatno nije ni slutila što će donijeti kasnija stoljeća, kao što zacijelo nisu o tome sanjali ni njihovi protivnici. Ponovila se jedna od prastarih priča iz povijesti ljudske vrste. Ratovi (za koje se molimo da se više nikada ne ponove nigdje, a osobito ne na našem nepačenom starom kontinentu, i oko toga moramo svi raditi, radi pukoga opstanka!), ti ratovi ipak prolaze, a ostaju spomenici materijalne i duhovne kulture, koji istodobno i opominju i poučavaju, potiču naš um dragocjenim porukama, ali i veséle naše srce ostvarenom umjetničkom ljepotom.

Povezana s islamom, koji kao religija zazire od likovnog prikazivanja sakralnih i figuralnih tema, islamska je umjetnost i u našim krajevima razvila prije svega arhitekturu i dekoraciju. Osobito u Makedoniji, na Kosovu te u Bosni i Hercegovini sačuvani su mnogi građevinski spomenici, prije svega džamije, karavan-seraji, hanovi, česme, mostovi, utvrde. U sklopu svega toga brojni su i spomenici likovne naravi, ali isključivo u obliku bogate istočnjačke ornamentike, dok se slikarstvo kao takvo potvrđuje u izradbi minijatura, koje su se unosile u prijepise Kurana ili kao ilustracije znanstvenih i pjesničkih djela. Oblici stambenih i javnih zgrada, pokućstvo, posude, te odjeća i obuća, uz brojna oruđa i oružja, pokazuju i dan danas da su na ovome prostoru ne samo živjeli nego i da žive milijuni Muslimana, koji obdržavaju svoju vjeru, ustanove i običaje, pridajući time posebne značajke ostalome šarenilu naroda, vjera i kultura cjelokupna jugoslavenskoga životnog

i političkog prostora. Među svim tim spomenicima svakako su najpoznatiji: Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, kameni most u Mostaru, te banjalučka turbeta i šadrvani, kao i Ferhad-pašina džamija.

Turističko oko (koje ne treba nikada podcjenjivati, jer posjeduje časni pedigre od prvobitne trampe krzna do suvremene kupovine suvenira) vjerojatno će se zadržati na mnogobrojnim sagovima i tkanicama — što onima sačuvanima iz starine, što onima koji se još uvijek proizvode. I doista, takvi su izradci dostojni pozornosti, ne samo zbog toga što su dopadljivi i upotrebljivi (bilo kao kućna pokrivala bilo kao ukras) nego i zbog toga što predstavljaju stanovite likovne mape i osobne iskaznice ukusa cijeloga jednog kulturnog kruga, kojemu i apstraktne šare, šifre i šarade istočnjačke likovnosti u potpunosti zamjenjuju ono za što je zapadnjaku potrebna cijela jedna realistička i naturalistička slikovnost prepoznatljive figuracije ljudi, životinja, biljaka i predmeta.

Dakle, kao današnja politička, državna, pravna, kulturna i jezična zajednica slavenskih i neslavenskih naroda (i Albanaca i Slovenaca, i Mađara i Srba i Hrvata, i Muslimana i Crnogoraca, i Makedonaca i Turaka), zatim kao vjerski mozaik pravoslavaca, katolika, muslimana i ateista, prije svega kao višestoljetni kompozitum istočnjačke i zapadnjačke kulture, i moderna jugoslavenska federacija je bjelodan i nezaobilaziv primjer dodirišta i stjecišta Europe i Orijenta.

Utjecaj jednoga kulturnoga kruga na drugi nedvojbeno je najočigledniji u spomenicima materijalne kulture, na građevinama, kipovima, slikama, te u nošnji, obući i predmetima svakodnevnog upotrebe — od posuda do oruđa i oružja. Na duhovnome području (filozofije, teologije, književnosti i lingvistike) utjecaj se još najbolje zamjećuje i ocjenjuje na samoj jezičnoj građi. Jezik, prije svega govorni ili živi, a zatim jezik dokumenata (pismenosti, znanosti i umjetnosti) najviše pokazuje i najdulje zadržava različite inojezične utjecaje.

Što se tiče utjecaja istočnih jezika na slavenske i neslavenske narode u današnjoj Jugoslaviji, prvo se mora utvrditi da je on veoma star i veoma raznovrstan. Već od razdoblja velike seobe naroda na alpskome, panonskome, sredozemnome (jadranskome), dinarskome i balkanskome prostoru dokumentirane su orijentalne pozajmice u Južnih Slavena (vjerojatno posredstvom Avara). Naravno, prava invazija riječi i pojmova iz istočnjačkih jezika počinje s dolaskom Osmanlija u balkansko-panonsko područje od XV. stoljeća. Nosivi jezik je bio turski.

Sama književnost, bilo ona anonimna pučka (koja se usmeno prenosila i čuvala od jednoga naraštaja do drugoga), bilo pisana (bogoslovna, znanstvena ili beletristička, koja je svakako novijeg nadnevka) posve bjelodano svjedoči o širini i dubini doticaja, posudbi i zajedničkog života Orijenta i Okcidenta na dotičnome području. Pođemo li od istoka ili juga prema sjeveru ili zapadu, naići ćemo na srednjovjekovne književnosti Makedonaca, Srba, Albanaca, Crnogoraca, Hrvata, Mađara, Slovenaca koje sadržavaju brojne tragove istočnjačkog utjecaja u različitim književnim formama, motivima i izričajnim sredstvima. Svega toga još najviše ima u folklornoj književnosti, kojoj su korijeni u drevnome životu dotičnoga naroda, a konačne je oblike poprimila u XVIII. i XIX. stoljeću, kada je sustavnije zapisivana i tako sačuvana. Međutim, najdublji je i najznačajniji orijentalni utjecaj toga tipa na književnost i jezik naroda Bosne i Hercegovine, kako onih pravoslavne vjere tako i katoličke, dok je dakako gotovo sustavan u pučanstvu islamske vjeroispovijesti, to jest u Muslimana središnjega dijela višenarodne zajednice. Orijentalizmi su tu presudni i u pučkoj i u pismenoj književnosti, ali ne samo u književnim formama nego i u duhu i načinu izričaja, jer je upravo tu Orijent punih pet stoljeća oblikovao

i prožimao cjelokupnu duhovnost, od pučkih poslovice i poštapalica do svakodnevnih običaja i širega društvenog i ćudorednog sustava.

Pri svemu tome potrebno je pripomenuti, kako je orijentalizam pojam složena značenja, kako u književnoj primjeni tako i u jeziku, on ne obuhvaća samo nosivi turski jezik nego i njegove bitne sastavnice arapski i perzijski. A dodatno je nužno imati na umu da je upravo u Bosni i Hercegovini nastajala i književnost na sva tri jezika (i na turskom i na arapskom i na perzijskom), iako je ovdje relevantan upravo utjecaj toga orijentalnoga sintetikona na sam jezik. Prosječno upućenu čovjeku čini se posve prirodno što su brojni i raznovrsni jezični utjecaji na kulturne krugove istočnoga i južnoga dijela Jugoslavije (kao i upravo spomenuta središnjeg dijela), dok mu je malo neobičniji ili neočekivaniji u zapadnome ili sjevernome dijelu, pa ipak je on zamjetljiv i znatan i u tima područjima. U kopnenom dijelu južne Hrvatske (od Dubrovnika do Istre) taj se utjecaj i dan danas prepoznaje, ali isto tako i u hrvatskome kajkavskome (a ne samo u štokavskome slavonskome, koji je i te kako bio prošao »turske škole«), kao i u slovenskome jeziku, koji je također zadržao stanovit broj orijentalizma.

Mirne se duše može reći da je najveći postotak turcizama (ili riječi orijentalnoga podrijetla) u srpskome i hrvatskome jeziku. O tome nema gotovo nikakava spora kada je posrijedi dokumentirani jezik pučke književnosti (osobito središnjih krajeva Bosne i Hercegovine), ali je taj postotak isto tako visok i u književnome jeziku bilo jednoga bilo drugoga književnoga kruga. Naravno, stav prema turcizmima nije bio uvijek isti. U doba samoga primanja tih utjecaja uzimanje i zadržavanje riječi orijentalnoga podrijetla bijaše spontan proces: posuđivalo se — na najrazličitijim razinama sve ono što je trebalo. Zapisivači hrvatskoga i srpskoga folklornoga blaga (sve do početka XX. stoljeća) poštivali su zatečeno stanje i zapisivali jezik onako kako su im ga u pero kazivali izvorni govornitelji. Unutar samih književnosti odnos je prema orijentalizmima bio nešto drugačiji. U hrvatskoj jezičnoj tradiciji bijaše običaj da se za svaku tuđicu (govorimo o pisanoj književnosti i jezikoslovlju) pokušava naći hrvatska/slavska zamjena. Tako se radilo od samih početaka hrvatske redakcije ćirilometodske tradicije pa do preporodnoga razdoblja, te i kasnije. U srpskoj književnoj i jezičnoj tradiciji odnos prema tuđicama (pa i onim orijentalnoga podrijetla) bio je nešto popustljiviji, pa je tako i u visokom književnom stilu zadržavan veći broj turcizama. Ne treba ni reći, da su dosta dugo u tekstovima i kršćana i muslimana s bosanskoga i hercegovačkoga područja zadržavani veoma brojni orijentalizmi kao posve prirodne zavičajne riječi. Međutim, stanovito činstunstvo razvilo se kao zajednička značajka u sve tri književne redakcije, osobito u tekstovima koji su primjerno vjerske (iako nedvojbeno i šire kulturne) naravi. Uzmemo li za primjer takve prijevode kao što su oni temeljnih svetih knjiga za sve tri velike religije, ustanovit ćemo ne samo da su hrvatski katolički prijevod Svetog pisma i srpski pravoslavni načinjeni uz maksimalnu težnju da se sve tuđice (osobito one orijentalnoga podrijetla) zamijene ili postojećim ili skovanim slavenskim zamjenbenicama nego je čak i najnoviji prijevod Kurana časnog načinjen na istim jezikoslovnim načelima, s time što su zadržani samo oni orijentalizmi (arapske riječi) koje su strogo vjerozakonske ili obredne naravi.

Ali, unatoč svemu tome orijentalizmi su i dan-danas veoma brojni i u hrvatskome književnom jeziku, a isto tako i u srpskome književnome jeziku. Uzeto leksikografski, kad se uzima u obzir jezik svih razina i područja upotrebe, u rječniku srednje veličine do 40 000 riječi, i cijela jedna četvrtina su riječi orijentalnoga podrijetla. U tome smislu je podjednako stanje i u srpskome i u hrvatskome kulturnome krugu, iako je u višem književnom stilu obiju književnosti podjednaka težnja da se turcizmi zamjenjuju slavenskim

zamjenbenicama, ukoliko nisu posrijedi nezamjenjive riječi s područja materijalne ili duhovne kulture, ili pak one koje su nositelji tzv. lokalnog kolorita.

Jasno, postoji velik broj orijentalizama koji su danas praktički nezamjenjivi riječima slavenskog podrijetla, kao *bakar*, *bubreg*, *burmut*, *čekić*, *čelik*, *čizma*, *duhan*, *džep*, *jorgovan*, *katran*, *kundak*, *kutija*, *limun*, *pamuk*, *sapun*, *rakija*, *sat*, *šator*, *top*.

Ogledaju li se posebno takve i slične riječi, to jest oni orijentalizmi za koje nema slavenske zamjene, ili pak nije bilo nikakve potrebe da im se potraži zamjena, vidjet ćemo da su u pitanju sva polja i svi slojevi životne jezične primjene: osobne potrepštine, pokućstvo, građevinarstvo, brojni obrti, trgovina, ratno umijeće, pismenost, kulturni i vjerski običaji.

Riječi i termini ubičajeni na cijelome promatranome prostoru (a osobito u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i posve naravno: Bosni i Hercegovini) gotovo beziznimno potvrđuju gornju tvrdnju. Na primjer: *alat* iz širokog svijeta primjene različitih obrtničkih umijeća (tu je orijentalizam *zanat* također riječ vrlo visoke frekvencije), pa *barut* — koji je bio i ostao nezamjenjiv — iako postoje približnice kao »puščani prah« — ili slično *juris*, pa zatim nezaobilazivi *jastuk* i *jorgan*, te *kavez*, koji se dijelom može zamijeniti i *krletkom*, ali uglavnom kad su posrijedi zatočene ptice ili perad. Dok riječi kao *marama* ili *miraz*, mogu se zamijeniti riječima *rubac*, *povezača* te *ženinstvo*, *vijeno*, ili *dota*, ali su ti pojmovi A) veoma rijetki, i B) također su uglavnom manje ili više tuđice... U slučaju gotovo svima poznatih pojmova kao *sandale* ili *sanduk*, te zatim *torba*, nitko nikada nije ni pokušavao naći zamjenu, a da je i pokušao, teško bi je našao.

Načinili smo dakle kratak pregled ili sažet kružni obilazak od Makedonije i Srbije s autonomnim pokrajinama Kosovom i Vojvodinom, preko Crne Gore te Bosne i Hercegovine, sve do Hrvatske i Slovenije, kako bismo oprimjerali širinu i dubinu orijentalnoga utjecaja na komplekse jugoslavenskih književnosti i jezika. I svi navedeni primjeri bjelodano pokazuju da je dotični mozaik naroda i kultura jedinstveno stjecište Europe i Orijenta na političkoj složevini Mediterana, Alpa, Panonije i Balkana.

Inapokon, potrebno je još jednom naglasiti da je cjelovit prikaz takvog sraza i razmjene kultura europskog Zapada i, isto tako europskog, Istoka doista nemoguć bez uključivanja prebogat materijalne i pojmovne riznice sadržane na opisanome relativno malome životnome i kulturnome prostoru.

ORIENTALISMS IN THE GENERAL ENCYCLOPAEDIA

SUMMARY. The author gives a broader description of various influences to which the presentday Yugoslavia, a mixture of different nations and cultures, was exposed for a long run of centuries. A special place has been allotted to a deeply rooted oriental influence that had been systematically exerted upon the South Slavs and their languages for over half a millenium. Though sufficient attention in the text is also paid to monuments and finds of material nature, the central position occupies a description together with an evaluation of ascertained linguistic influences. The mentioned influences and borrowings are given quite a thorough treatment in The General Encyclopaedia, a manual that is the most universal among numerous and various editions of The Lexicographic Institute in Zagreb, but it contains nevertheless a conspicuous percentage of encyclopaedic units dealing predominantly with endemic data and terms of which the variegated orientalisms make a considerable part not only in the vital and cultural ambience of Croatia but also in a broader sense.